Edina Solak

BORBA ZA HRVATSKI JEZIK KROZ LISTOVE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Bosansko katoličko stanovništvo postepeno prihvata ideju hrvatstva a napušta ideju bošnjaštva i bosanstva koju srećemo kod brojnih bosanskih franjevaca 19. stoljeća. Katoličko stanovništvo živjelo je uglavnom u jugozapadnim i centralnim dijelovima Bosne i Hercegovine. Relativnu većinu 1910. imalo je u Mostarskom i Travničkom okrugu.[1] Već sam procent stanovništva po konfesijama objašnjava značaj nacionalnih pokreta i političkih aktivnosti u Bosni u austrougarskom periodu. Ipak, prilike u Bosni i Hercegovini bile su nepogodne za razvoj hrvatske nacionalne ideje u „jugoslavenskom okviru" zbog različitih nacionalnih ciljeva srpske i hrvatske politike. Prema Mirjani Gross (1967: 9–68), „osamdesete su godine bile veliko doba pravaštva u Hrvatskoj a, uglavnom, ekskluzivna hrvatska ideja mnogo je bolje odgovarala razvoju u Bosni i Hercegovini gdje su se hrvatska i srpska nacionalna ideja razvijale ***u borbi za muslimane****". Borba za hrvatski jezik u Bosni odvijala se kroz borbu za hrvatski jezik u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. U ovom radu govorit ćemo o borbi za hrvatski jezik kroz listove u Bosni i Hercegovini.*

Ključne riječi: *hrvatski jezik, rasprave, polemike, časopisi*

FIGHT FOR CROATIAN LANGUAGE THROUGH MAGAZINES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Bosnian Catholic population gradually accepts the idea Croatianhood and abandons the notion of Bosniakhoodand

[1] Između 1879. i 1910. katoličko je stanovništvo najviše poraslo (od 18,08% na 22,87% bosanskog stanovništva), pojaviše zbog „useljenika katolika". Pravoslavno stanovništvo zadržava gotovo isti procent (1879. - 42,88%, a 1910. god. 43,49% stanovništva), dok su muslimani zbog iseljavanja doživjeli pad (sa 38,73% 1879. na 32,25% 1910. god.).

Bosnianhoodwhich we find at many of the Bosnian Franciscans in the 19th century. Catholic population lived mainly in the southwestern and central parts of the Bosnia and Herzegovina. It had relative majority in 1910th in Mostar and Travnik district. Only the percentage of the population according to religious denominations explains the importance of national movements and political activities in Bosnia during the Austro-Hungarian period. However, the situations in Bosnia and Herzegovina were unsuitable for the development of the Croatian national idea in the "Yugoslav framework"due to different national goals of Serbian and Croatian politics. Fight for Croatian language in Bosnia took place through the struggle for Croatian language in Croatia, Slavonia and Dalmatia.

Keywords: *Croatian language, debates, polemics, magazines*

Borba za hrvatski jezik u Bosni odvijala se kroz borbu za hrvatski jezik u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Centar takve borbe bio je Zagreb, a povremeno se javljaju i neki listovi iz Dalmacije. Ako se detaljnije razmotre rasprave i polemike o jeziku u *Bosanskoj vili*, zapravo se uočava da u Bosni i Hercegovini i nema nekih posebno značajnih časopisa koji bi promovirali ideju hrvatstva i hrvatskog jezika, kakvih je dosta u Zagrebu i nekim drugim mjestima u Dalmaciji, Slavoniji i Istri. No, zapaža se također i vrlo bogata aktivnost Matice hrvatske na području Bosne i Hercegovine. Matica hrvatska imala je i svoja izdanja u kojima je objavljivala dosta materijala o narodnom blagu iz Bosne i Hercegovine, kao i članaka koji se bave bosanskim kulturnim temama.

Kao tipični pravaški list, *Glas Hercegovca* isticao je da su Bosna i Hercegovina „hrvatske zemlje", a sve se polemike temelje na „poviestnim dokazima". *Glas Hercegovca* nastojao je privući muslimane u „tabor hrvatstva" uvjeravanjem *da muslimanskoj religiji ne prijeti opasnost od hrvatstva, koje nipošto nije identično s katoličanstvom, „kao što je srpstvo identično s pravoslavljem i zbog toga prava propast za muslimane*".[2] Glavna osobina lista bila je „široka vjerska tolerancija" i „radikalna nacionalna netolerancija" prema muslimanima, a slična politika bila je i u brojnim srpskim časopisima. Među muslimane se 1892. počela „puštati" ideja o

[2] *Glas Hercegovca* piše protiv „bošnjačtva" u brojevima 16. I, 20. I, 23. I, 27. I, 30. I i d. 1892. Vidjeti: (Kruševac 1978: 264, 278–279, 285–286).

„austrijskoj toleranciji“ koja brani da Hrvati i „muslomani“ ne nastradaju od „velikosrpske ideje“.[3] (*Glas Hercegovca* 17. II 1892).

Treba priznati da su hercegovački franjevci vrlo skromno i s malo uspjeha širili hrvatsku nacionalnu svijest. Veliku ulogu trebao je imati Štadler.[4] Sukob „pravoslavlja i rimske propagande“ stajao je, u cjelini gledajući, u pozadini *razvoja srpske i hrvatske nacionalne ideje sve do ustavnog perioda*.[5] I franjevci u Bosni sve se više okreću Stranci prava iz Hrvatske, kako bi zaštitili svoje egzistencijalne interese. Stoga su svoj položaj nastojali ojačati aktivnostima na „hrvatskoj propagandi“. Htjeli su okupiti građansku inteligenciju. List *Osvit* počinje izlaziti 1898. i bio je na višem nivou od *Glasa Hercegovca*, sa jasnim i razrađenim programom. Formalno se *Osvit* nije priključivao određenoj stranci iz Hrvatske, ali je bez sumnje zastupao liniju Frankove stranke u Hrvatskoj prilagođenu bosanskoj realnosti.[6] *Osvit* izjavljuje da želi biti miroljubiv, ali da će, ako bude bilo potrebe, „najodrešitije“ ustati u „obranu hrvatske stvari“. Miroljubivost prema Srbima tada nije dolazila u obzir, jer se bitka za muslimane sve više pojačavala i zaoštravala. *Osvit* je upozoravao muslimane da „hrišćani“ (pravoslavni) vode izrazito vjersku borbu, a njihova „tuđinska politička ideja“ nametnuta je i nema budućnosti jer se sukobljava s „državnopravnom hrvatskom idejom“. S druge strane, pravoslavna agitacija cilja uglavnom na tzv. vjersku inteligenciju kod muslimana Bošnjaka, dok borba srpskih predstavnika za crkveno-školsku autonomiju od 1897. dalje doživljava svoj uspon, tako da se muslimani postepeno podstiču da se bore za svoja vjerska prava i autonomiju kao što to rade njihova braća po krvi – pravoslavni Srbi.

---

[3] Navedena politička ideja prisutna je i danas u brojnim radovima iz oblasti povijesti Bosne u austrougarskom periodu.

[4] Odmah nakon uvođenja katoličke hijerarhije počinje sukob između Štadlera i pravoslavnog mitropolita Save Kosanovića.

[5] „Poseban problem bio je „suprotnost interesa“ klera i franjevaca, koji otpočinje s uvođenjem redovne hijerarhije, posebno u vrijeme diobe župa. U proljeće 1898. Štadler je de facto pozvao franjevce na sekularizaciju, služeći se nekim reformama u franjevačkom redu, što je izazvalo novo ogorčenje i, vjerojatno, ubrzanje priprema za novi list koji je trebalo da zamijeni *Glas Hercegovca*.“ (Gross 1967).

[6] Prema Mirjani Gross, *Osvit* se bori za „jedinstvo Hrvata u okviru Monarhije“ kulturnim radom i narodnom prosvjetom. Zanimljivo je da se pozivao na spomenicu franjevačkog biskupa Buconjića iz g. 1878. u kojoj se izražavala želja za sjedinjenjem Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. (v. Gross 1967).

Tako postepeno povećavaju nezadovoljstvo muslimana Bošnjaka prema austrougarskoj vlasti i stvaraju jaz između institucija vlasti i Bošnjaka muslimana. *Osvit* je nastojao svoju borbu predstaviti kao izrazio političku borbu za prirodna državna prava kako bi pridobio muslimane koji su strahovali od snažnih propagandnih aktivnosti i sa Istoka i sa Zapada. Ako se muslimani budu nacionalno opredjeljivali, oni će, po *Osvitu*, „izabrati tolerantniju stranu prema svojoj religiji", jer je vjera imala daleko veći značaj u muslimanskom bošnjačkom društvu nego je to bio slučaj s pravoslavnom ili katoličkom vjerom. Osim toga, *Osvit* je isticao da su muslimani zapravo Hrvati a ne Osmanlije, borio se protiv „bošnjačtva" kao besmislice i uvjeravao da su Hrvatska i Turska zajedno protiv „Šumadije" i Crne Gore (Gross 1967: 9–8). Zanimljivo je da *Osvit* prikazuje članke Ante Starčevića o Bosni i Hercegovini u kojima se podvlači da su muslimanski velikaši „*hervatsko, najstarie i najčistie plemstvo sablje u svoj Europi*". Također, Starčević, da bi pridobio bosanske muslimane, čak se zalaže za rješenje pitanja Bosne i Hercegovine reformama u okviru Turske. Poznata je i ideja da su „Serbi" etimološki „robovi", a pravo narodno ime im je „Hrvati". Bez obzira što Starčević napada i fra Ivana Jukića i ostale bosanske franjevce općenito, iz već navedenih razloga, franjevci su ga općenito uzeli kao uzor za rad na propagandi hrvatske ideje u Bosni. Hrvatska ideja uključuje pitanje jezika kao „stožerno povijesno pitanje" jednog naroda.

NADA (1895–1903)

List *Nada* uglavnom je sadržavao tekstove iz književnosti. Osnivač lista bila je Zemaljska vlada. Tekstovi su uglavnom afirmativni. Autori članaka i tekstova su sa područja Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Slavonije i Hrvatske. Oni kulturološki objedinjuju navedene oblasti. U njima se mogu afirmirati pjesnici i pisci a da se previše ne zamjere određenoj nacionalnoj struji u bosanskom novinarstvu tog vremena. Gotovo da i nema značajnijih rasprava o jeziku. Zagovara se zajedništvo naroda. Osim toga, stalno se objavljuju vijesti o gotovo svim izdanjima i u Srbiji i u Monarhiji. Nema polemičkih članaka. Jedino se *Nadi* katkada prigovaralo što izlazi na latinici, a ne na ćirilici. U broju 3 lista *Nada* za 1895. u rubrici „Smotra" daje se informacija o „Hrvatima u Moravskoj", koji su se tamo naselili prije 300 godina a uspjeli su sačuvati *hrvatski*

jezik. Hvale se aktivnosti Matice hrvatske i list *Školski vjesnik*. Predstavlja se književnost svih naroda u Monarhiji. Veliča se „čisti narodni jezik“. List je namijenjen „pouci, zabavi i umjetnosti“. Urednik časopisa bio je Kosta Herman. Radi se o književnom glasilu, vrlo široko koncipiranom. Ipak, malo se više prate aktivnosti Matice hrvatske nego ostalih kulturnih društava i udruženja. Od gramatika (slovnica) i rječnika uglavnom se prikazuju ona djela koja su vezana za hrvatsku, slovenačku, češku ili poljsku slavistiku. Popularizira se Brozov Rječnik. No, ima tu i zanimljivih polemičkih rasprava, kao što je rasprava koju vodi Bašagić: “Etimologija riječi *ban*“ (Nada 1901, br. 13, str. 205–206) u kojoj navodi stavove T. Maretića i Šafarika o spomenutoj leksemi, ali ih ne negira, nego daje informacije da se u perzijskom leksema „merzeban“ (= branitelj međe, granice) koristi u istom značenju kao što je leksema „ban“. Također upućuje i na perzijsku leksemu „banu“ (= kneginja ili banica). U listu *Nada* Bašagić bez ikakve ograde upotrebljava naziv „hrvatski jezik“ jer uspoređuje značenje navedene lekseme u hrvatskoj i perzijskoj pisanoj tradiciji. Iza 1903. sve je više informacija i o rječnicima srpskog jezika. Ipak, u cjelini promatrajući, najviše se koristi nominacija „hrvatski jezik“.

SRCE ISUSOVO I VRHBOSNA (1882-1941)

Službeni list Vrhbosanske nadbiskupije *Srce Isusovo* izlazi u Sarajevu od 1882. do 1886. Vlasnik je Vrhbosanska nadbiskupija u Sarajevu. Početkom 1887. mijenja naziv i počinje izlaziti pod nazivom *Vrhbosna.* List je uglavnom donosio službene informacije i naredbe nadbiskupa Štadlera i Kaptola. Postepeno dobija formu „svećeničke revije“. Naglašeno se bavio vjerskom tematikom. List je veličao katoličke autoritete u Bosni, s jasnom tendencijom da se u opisivanjima koristi što više „hrvatsko ime“. List je predstavljao katoličanstvo kao izvor svakog dobra i koje svi trebaju prihvatiti. Posebno se naglašava populariziranje djelovanja franjevaca u Bosni. U ranim brojevima sreću se osvrti na zbirke muslimanskih pjesama i narodnog blaga iz Bosne, koje su sastavili Kosta Herman, zatim Ljubušak i drugi. Štadlerova Katolička udruga priznavala je samo *hrvatski narod* u Bosni. Koliko je bio utjecajan, govori i podatak da je list *Srce Isusovo* štampao i bez odobrenja Zemaljske vlade. To je bio jedan od rijetkih listova koji nisu imali nikakve cenzure do 1884.

List *Vrhbosna* često napada nekršćanske listove, te liberalne

i slobodnije časopise bilo kojoj opciji da pripadaju. U naslovima dominiraju izrazi *katoličanstvo*, *prosvjeta*, *hrvatska knjiga*. Što se tiče polemičkih rasprava o jeziku, najznačajniji su tekstovi o odbrani glagoljice, kao što je tekst „Na obranu glagoljice“ u *Vrhbosni* za 1904. u broju 19 (str. 325–329). Treba napomenuti da je *Srce Isusovo*, kasnije *Vrhbosna*, nastala po ugledu na *Katolički list*. Naime, *Katolički list* imao je vodeću ulogu među crkvenim listovima 19. stoljeća, te je dosta utjecao na razvitak i koncepciju ostalih crkvenih listova toga doba, što se vidi iz brojnih tekstova koji su u cijelosti ili djelomice preuzimali zadarska *Katolička Dalmacija*, đakovački *Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske*, sarajevska *Vrhbosna* itd. Zanimljivo je da i u *Vrhbosni* ima tema iz područja „ćirilo-metodske pismenosti i prosvjete“. Prikazuju se s posebnom pažnjom knjige *Poviest glagolice i njeni izvori* (Zadar, 1900) i *Je li glagoljica pravo svih Hrvata* (Zadar, 1904). Kad je osnovao *Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske* 1773. biskup Josip Juraj Štrosmajer nagovijestio je da je jedan od glavih zadataka lista njegove biskupije zapravo popularizacija *ćirilo-metodske ideje* po uzoru na crkvenu literaturu i listove. Ćirilo-metodska baština bila je pandan vukovskoj baštini i zaostavštini kod Srba. Pokret sveslavenski, koji se pojavljuje u katoličkim listovima u Bosni, odražava se na poseban odnos prema jeziku. Treba obavljati molitve na narodnom jeziku jer se tako lakše privlači narod. Svi Slaveni trebaju biti jedinstveni, a uloga Crkve je ključna: vratiti se na stanje prije podijeljenosti među Slavenima, u vrijeme Ćirila i Metodija. Inspirativni su bili članci u *Katoličkom listu* 1881. u nekoliko nastavaka pod naslovom „Katolička crkva i Slaveni u Bugarskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini“, gdje se pokušava raditi na pomirenju južnih Slavena. Na toj ideji dosta je radio Štrosmajer, a kasnije i Štadler. Ideja jugoslavenstva i naziva *srpsko-hrvatski jezik* najprije i najozbiljnije se raširila u Hrvatskoj, a zatim i u nekim drugim krajevima.

GLASNIK PRESVETOG SRCA ISUSOVA (1892–1904)

Glasnik presvetog Srca Isusova pokrenuo je 1892. nadbiskup Josip Štadler. Štampan je latinicom. U Bosni je štampan do 1904. List je imao cilj privlačiti „hrvatsku mladež“ Crkvi. List ne sadrži rasprave o jeziku. Rasprave su uglavnom religijske naravi.

GLASNIK JUGOSLAVENSKIH FRANJEVACA, FRANJEVAČKI GLASNIK (1887-1941)

Godine 1887. počinje izlaziti list pod nazivom *Glasnik jugoslavenskih franjevaca*. Dakle, vrlo je zanimljiva situacija da bosanski franjevci, za razliku od dijecezenske crkve, jedno vrijeme zagovaraju ideju bosanstva, zatim hrvatstva, a vrlo brzo „ideju jugoslavenstva“ u Bosni. Od 1895. naziv lista glasi *Franjevački glasnik*, a 1902. izlazi pod imenom *Serafinski perivoj*. List je isključivo štampan latinicom. Zanimljivi su neki članci iz jezika kao što su: „Ima li se izgovarati Hrist, Krist ili Krst?“ (GJF 1894, br. 5, str. 80), „Pokret za glagoljicu“ (SP 1905, br. 3, str. 45–46) – o nastojanju Sabora da „isposluje glagoljicu za cijeli hrvatski narod“, „Nauka lingvistike bibliju potvrđuje“ (SP 1908, br. 8, str. 128–129) itd. Od 1907. pojavljuje se značajan broj stručnih radova ne samo iz oblasti pravopisne problematike, nego i iz oblasti gramatičkog sistema jezika.

HERCEGOVAČKI BOSILJAK, NOVI HERCEGOVAČKI BOSILJAK, GLAS HERCEGOVCA (1883–1896)

U septembru 1883. prvo izlazi list *Hercegovački bosiljak*, koji od 1885. izlazi pod nazivom *Novi hercegovački bosiljak*, i od broja 38, od 1885. izlazi kao *Glas Hercegovca*. Najviše polemike imao je pod nazivom *Glas Hercegovca*. Naime, list je pisao o Andriji Kačiću Miošiću i njegovu značaju za razvoj jezika (GH 1890, br. 37, str. 1), zatim o radu Matice hrvatske (gotovo svi brojevi 1892.), te brojne članke o Gunduliću (1893. godine). List je pisao o „hrvatskoj svijesti“ Dubrovčana. Kao što se vidi, list je sve vrijeme, iz godine u godinu, vodio polemiku sa listom *Bosanska vila*. Zanimljivo je da su hercegovački franjevci oko *Glasa Hercegovca* 1894., prilikom polaganja temelja za Starčevićev dom, djelomično iskazali i svoje simpatije prema Starčeviću i njegovoj hrvatskoj politici i posebnom odnosu prema jeziku. To, naime, uveliko definira politiku *Glasa Hercegovca*. O ispravkama u književnim djelima sreće se niz članaka u *Glasu Hercegovca* iz 1889. godine, dok se 1890. godine javlja niz članaka pod nazivom „Istina ili hrvatski jezik“. Odgovore i reakcije na ove članke srećemo u *Bosanskoj vili*. Međutim, u broju 5 *Glasa Hercegovca* za 1893. nalazi se i polemički članak sa *Srpskim glasom*,

koji je izlazio u Dalmaciji i sarađivao na istoj ideološkoj koncepciji sa *Bosanskom vilom.* Gotovo svako pitanje koje bi pokrenuo neki časopis a ticalo se naziva jezika ili nacionalnog imena neke grupe stanovništva u Bosni i Hercegovini, obavezno bi se razmatralo gotovo u svakom listu iz tog perioda. U *Glasu Hercegovca* nalazi se vrlo oštra kritika *Srbske gramatike* autora Stojana Novakovića (GH 1895, br. 18, str. 1–2). Neka pitanja još uvijek su aktuelna, kao što su pitanja u rubrici „Nešto o narodnosti, maternjem jeziku i domoljublju“ u *Glasu Hercegovca* iz 1893. Iste godine *Glas Hercegovca* pokreće niz vrlo zanimljivih priloga o tome šta je Kopitar htio preko Vuka i tzv. reforme ćirilice. Dakako, ovakva pisanja o Vuku proizvela su oštre reakcije gotovo svih srpskih časopisa tog vremena. *Glas Hercegovca* uveliko je otupio žestoku propagandu srpskih listova u Dalmaciji.

OSVIT (1898-1908)

Osvit je imao slični koncepciju kao i *Glas Hercegovca*. Pokrenut je 27. 01. 1898. godine. Glavni urednik bio je Ivan Aziz Milićević. Moto brojnih naslovnih stranica jesu stihovi:

Hrvatskog jezika šum,
može da goji,
može da spoji,
Istok i Zapad,
pjesmu i um.

(Safvet-beg Bašagić)

Najviše je informacija stizalo posredstvom rada Matice hrvatske u Bosni. S jedne strane promatrajući, jezička politika lista *Osvit* vrlo je osmišljena i daje zanimljive informacije o borbi Slovenaca za maternji jezik, kao i tekstove koji detaljno pišu o glagoljici kao *hrvatskom* pismu, dok se sa druge strane sreću i radikalni stavovi, kao što je članak „Hrvatski ili srbski“ (autor I. T.) u *Osvitu* za 1902. godine (br. 97, str. 1–2), u kojem se tvrdi da ne postoji sličnost između tih dvaju jezika – srpskog i hrvatskog, te da su sličniji *hrvatski* i *kineski* nego *hrvatski i srpski*.

STIMMEN AUS BOSNIEN (1898–1899)

List je izlazio pola godine, a urednik je bio Franjo Selak. Štampan je na njemačkom jeziku. List daje obavijesti o zbližavanju srpsko-hrvatskih književnih udruženja, pokoju informaciju o radu Matice hrvatske i jedan informativni prikaz *Rječnika hrvatskog ili srpskog jezika* (SB 1898, br. 4, str. 4). List donekle odslikava ukupnu atmosferu u oblasti književnosti i jezika na južnoslavenskome govornom području, a posebno afirmira Josipa Milakovića.

KRŠĆANSKA OBITELJ (1900)

List je na području borbe za jezik slijedio ostale slične listove i dosta pisao o glagoljici (KO 1900, br. 10, str. 194–195), a autor Paškal Buconjić objavljuje članak pod naslovom „Hercegovina za glagoljicu“ (KO 1905, br. 6, str. 85–86), iz kojeg se malo više saznaje i o toj ideji na planu jezikoslovlja kod bosanskih Hrvata na početku 20. stoljeća.

UČITELJSKA ZORA (1905)

Časopis *Učiteljska zora* (1905) nema nekih posebnih članaka u kojima se raspravlja o jeziku. Očito je da je već došlo do sporazuma na široj razini, izvan granica Bosne i Hercegovine.

Slična je i situacija sa listovima: *Cvijet* (1905–1914), listom Franjevačke gimnazije u Visokom.

Izvori i literatura

Sammlung der fuer Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880, I Band, 1880.
Arhivska građa u Arhivu Bosne i Hercegovine (za spomenuti period)
Ostala periodika iz 19/20. stoljeća
Babić, Stjepan (ur.) (1991): *Tisućljetni jezik naš hrvatski*. Spiridion Brusina, Zagreb.
Brozović, Dalibor (1973a): „Uloga bosanskohercegovačkih

franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture od Divkovića do fra Grge Martića“, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu*, knj. II, Sarajevo.
Grčević, Mario (1997b): „Zašto slavistika 19. stoljeća nije priznavala postojanje hrvatskoga jezika? Uzroci i posljedice“, *Jezik,* Zagreb.
Gross, Mirjana (1967): „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914. god.“, *Historijski zbornik,* XIX–XX, Zagreb.
Karadža-Garić, Mevlida, ur. (1981): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo.
Kuna, Herta (1981): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Radovi VIII, Sarajevo.
Pranjković, Ivo (2000): *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.
Samardžija, Marko (1997): *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Matica Hrvatska, Zagreb.
Samardžija, Marko (2001): „Hrvatsko jezikoslovlje od sedamdesetih godina XIX. stoljeća do godine 1918“, *Jezikoslovne rasprave i članci.* Priredio Marko Samardžija. *Stoljeća hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb.
Šator, Muhamed (2004): *Jezik u BiH do 1914*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar.